

Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi

Kadir ALBAYRAK*

ABSTRACT

The use of crosses as religious symbols, did not start with Christianity but reaches far back into antiquity. Variations can be found in almost every ancient religions. The cross is usually thought to be an early church symbol but it wasn't. The reason is because the cross was a symbol of pain and suffering. It is then that the cross became a symbol of conquering death. Constantine also made the cross a popular icon when he reportedly was told by God to put a cross on all of his shields around 320 C.E.

In a Christian sense the cross signifies acceptance of sacrifice, suffering and death as well as immortality. There are many shapes of crosses but tewenty of them well known and important in the Christian world. We gived in this paper some information about the cross as a religious symbol before and after Christianity.

Keywords: Cross, phallic cult, Jesus, Constantine, crucifixion, cross shapes, symbolism.

Giriř

İsa'nın çarmıha gerilmesinde veya tarihteki herhangi bir başka çarmıh olayında kullanılan diğer maddi araçların (mızrak, süngü, kırbaç, çivi, ip vb.) değil de, Haç'ın bir sembol olarak öne çıkmasının mitik ve tarihsel nedenleri ve bunları besleyen süreçler Dinler Tarihi açısından araştırılıp incelenmesi gereken önemli ve ilginç bir konu olarak görünmektedir. **Pierre Emanuel**; "Bir sembolü entelektüel açıdan incelemek, bir soğanı bulmak için o soğanı soyamak gibidir"¹ şeklindeki benzetmesiyle sembolleri anlama, anlamlandırma ve yorumlamanın zorluklarına işaret etmekte, **Edib Sa'b**; semboller kutsal hakkında bildiklerimizi gizlemede değil, gizli olan şeyleri ortaya çıkarmada önemli bir araçtır² derken, **Müna Talebe** de; semboller sonsuzca değişebilme, derin fikirleri aynı anda hem açığa vurma, hem de gizleme gücüne sahip oldukları için sanatta, edebiyatta, mitolojide ve dinde önemli bir yer teşkil eder³ demektedir. Mitolojik sembolizmde figür veya şekil dilden önce gelirken, edebi sembolizmde öncelik şekilden dile kaymakta, dinsel sem-

* **Yrd. Doç. Dr.**, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

1 Bkz. Gilbert Durand, **Sembolik İmgelem**, Çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, 35.

2 Edib Sa'b, **el-Edyanü'l-Hayye**, Darü'n-Nehar, Beyrut, 1995, 220.

3 Müna Talebe, "er-Remzü fi'l-Edebi'l-Uhrevi, Rihletü'l-Mi'rac", **el-İbdâ'**, Sa. 12, Aralık 1997, Kahire, 90.

bolizmde ise, aynı zamanda hem dil, hem de şekil öne çıkmaktadır.⁴ Sonuçta bütün bu görüşlerden dinsel sembol veya sembollerin süreç içerisinde şekil ve anlam değişikliğine uğradıklarını anlamaktayız. Bu çerçevede dinsel sembolün zamanla geçirdiği değişimin, anlam kaymasının ve yaygınlaşarak sofistike bir hale gelmesinin en çarpıcı örneğini “Haç”ta görmek mümkündür.

Nitekim başlangıçta köleler için uygulanan bir işkence aleti olan haç, süreç içerisinde artık Hıristiyanlar için, iğrenç bir Roma işkence aletine indirgenmekten çıkmıştır.⁵ **R. Garaudy**'e dayanarak söyleyecek olursak, son dönem Protestan ilahiyatçılarından **Rudolf Bultman** ise, haça germinin mitolojik boyutuna vurgu yaparak, bir Hıristiyan'ın hayatındaki fonksiyonunu şöyle açıklamaktadır: İnanan, imanından sorumludur ve Tanrı ondan bir karar vermesini ister. Örneğin haç olayında mühim olan, geçmiş bir olgunun, tarihî ve objektif gerçekliği değil, ama sayesinde müminin ta derinliklerinde Tanrı'nın çağrısını duyduğu eylemdir. Bu da Tanrı'nın insan üzerindeki hakimiyeti ve haç üzerinde insana görünerek ona getirmiş olduğu kurtuluş bilincidir.⁶

Biz bu çalışmamızda dinsel bir sembol olarak haçın m.ö. 4000'lere kadar uzanan tarihinden başlayarak, geçirdiği safhalar ve günümüz Hıristiyanlık dünyasındaki fonksiyonuna temas etmek ve sembolik anlamı üzerinde durmak istiyoruz. Burada İsa'nın haça gerilip gerilmediği, dirilişi ve göğe yükselişi etrafındaki teolojik ve felsefi tartışmalara girmek niyetinde değiliz.⁷ Diğer bir deyişle, dinsel bir sembol olarak haç Dinler Tarihi açısından ele alıp incelemek düşüncesindeyiz. Bu çerçevede haç figürünün antik dünyadan günümüze kadar kimler tarafından hangi anlamda kullanıldığı irdelenecektir. Dört yüze yakın değişik haç figüründen bahsedilmekle beraber, biz bunların içerisinde en yaygın olarak kullanılanlar üzerinde durduk ve metinle doğrudan bağlantılı olan bazı haç figürlerini ve diğer Hıristiyanlık sembollerini de çalışmamızın sonunda şekiller halinde verdik.

a) Haç'ın Sözlük Anlamı

Türkçe'de kullanılan ve Hıristiyanlığın simgesi sayılan *haç* kelimesinin aslı Ermenice'dir ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan şekil; istavroz, salıb anlamına gelmektedir.⁸ *İstavroz* sözcüğünün kökeni de Yunanca'dır ve haç çıkarmak veya istavroz çıkarmak ise aynı şeyi ifade etmektedir.⁹ Farsça'dan Türkçe'ye geçen ve *dört çivi* demek olan *çarmih* kelimesi de benzer şekilde haç manasında kullanılmakta, suçluyu haça germek için

4 Talebe, “er-Remzû fi'l-Edebi'l-Uhrevî, Rihletü'l-Mîrac”, **el-İbdâ'**, 90-92.

5 Durand, **Sembolik İmgelem**, 84.

6 Bkz. Roger Garaudy, **Afaroza'dan Diyaloğa**, (çev. Sadık Kılıç), Birey Yayıncılık, İstanbul 1996, 24-25.

7 Bu tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz.: Mehmet Ünal, “Tefsir Kaynaklarına Göre Hz. İsa'nın Ölümü, Refi ve Nüzûlü Meselesi”, **İslâmiyât**, Sa. 4, Ekim-Aralık 2000, III. 133-146; Nabil al-Fadl, **Hel Beşşera'l Mesihu bi Muhammed**, Riad el-Rayyes Books Ltd. 56 Knightsbridge, London 1990.

8 **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 1983, I. 490.

9 **Türkçe Sözlük**, I. 592.

kurulmuş put şeklindeki darağacına işaret etmektedir.¹⁰ Çarmıh (çehâr mîh), çapraz olarak üst üste konmuş iki tahtadan meydana gelen bir işkence aletidir ki, ölüm cezasına çarptırılanları bu çarmıhın üzerine gerip işkence ile öldürürlerdi.¹¹ Şu halde Farsça'da, üst üste konulan bu iki parça değil, bunların dört ucu kastedildiği için çarmıh (dört çivi) denmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Haç kelimesinin Arapçası olan *salîb*, genellikle odun, tahta veya kazık/direk olan ve ölüme mahkum edilen insanın üzerine gerildiği aleti ifade eder.¹² Lisanü'l-Arab'da *salîb* için; *Hiristiyanların kible edindikleri şey* ifadesi geçmekte, çoğulu olarak da *sulbân* ve *sulûb* gösterilmektedir.¹³

Batı dillerinde haç karşılığı olarak Latince *crux* köküne dayanan *cross*, *croix* ve *kreuz* sözcükleri bulunmaktadır.¹⁴ Haçın önce İranlılar ve daha sonra Romalılar tarafından uygulanan bir işkence aleti olduğu, suçlunun bu alete, bağlanarak veya çivilenerek idam edildiği belirtilmektedir.¹⁵ Diğer yandan, yine Batı dillerinde *cross* sözcüğüne yakın olan *crucifix* kavramı da mevcuttur. Bu kavram ahşap, metal vb. maddelerden yapılan, üzerinde haça gerilmiş İsa figürünün bulunduğu haç için kullanılmaktadır.¹⁶

İstilahta ise haç, Hıristiyanlığın sembolü edilen artı şeklindeki işaret olarak bilinmektedir. İsa'nın haç şeklindeki bir şey üzerinde çarmıha gerilerek öldüğüne inanılması ve ölümü sonrası haçın onun mezarına konulduğunun kabul edilmesi nedeniyle haç Hıristiyanlıkta dinsel bir sembol haline gelmiştir.¹⁷

b) Haç'ın Tarihi

Hıristiyanlar 4. yüzyıldan günümüze kadar haça bir sembol olarak saygı göstermektedirler. 4. yüzyıla kadar onu kullanmakta ve taşımakta ihtiyatlı davranmışlardır. Bizans İmparatoru **Konstantin**'in Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Hıristiyanlara yapılan zulüm ve işkenceler bitmiş ve haç geniş halk kitleleri arasında da dinsel bir sembol olarak yaygınlık kazanmaya başlamıştır.¹⁸ Ona yükledikleri anlama bakarak birçok dini cemaat ve aynı zamanda diğer Hıristiyan kuruluşlar birbirlerinden ayrılmaktadır. Geçmişte ve günümüzde, dini öğretilerde derin farklılıklara sahip olmalarına rağmen Hıristiyan krallar, ülkeler, mezhepler ve partiler haçı sancak ve bayraklarına koymakta ittifak etmişlerdir.

Fallus kültü olarak adlandırılan ve tarihte verimliliğin, bereketin ve bolluğun sembolü olarak algılanan erkek cinsel organına tazim, eski toplumlar da görülen bir tapınma türüydü. Bunun yanında erkek ve kadın cinsel or-

10 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1995, 186.

11 *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, Ankara 1963, XI. 382.

12 Bkz. Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat*, Beyrut, 1998, 288; Mu'cemü'l-Arabiyyi'l-Esasi, Larousse, Tunus, 1988, 743; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 1995, 486.

13 Bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Beyrut 1994, I. 529.

14 Mahmut H. Şakiroğlu, "Haç", *DİA*, İstanbul 1996, XIV. 522.

15 W.R.F. Browning, *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, 1996, 83.

16 Michael Pye (ed.by), *The Continuum Dictionary of Religion*, New York, 1994, 57.

17 Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 151.

18 Rosemary Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, Wordsworth Editions, London, 1995, 125.

ganlarını yüceltme/tanrılaştırma birçok dinde görülen en eski tapınma şekillerinden birisi olarak ifade edilmektedir. Hatta bu perestij bazılarında dinlerin temeli olarak da iddia edilmiştir. Buna göre Phallic tapınmanın sembolü olan haç, daha sonra Hıristiyanlığın da sembolü haline gelmiştir. Eski Mısır anıtlarında çok görülen crux ansata, tabiattaki aktif ve pasif enerjiyi sembolize ederdi. Etrüsk mezarlarında penisten haçlar bulunmuştur. Sembolizm konusunda uzman olan **Thomas Inman** "*Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism*" adlı eserinde antik çağa ait birçok figür ve giysinın kiliseye sızdığını, bunlar arasında daha sonra haç şeklini almış olan *phallus* ve *yonı*'nin de (erkek ve kadın cinsel organları) bulunduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, *crux ansata* veya **T** şekli erkeklik organını, yanlardaki uzantılar ise testisleri göstermekte ve bu **T** figürü, daha sonra ok şekline dönüşerek Mars'ın sembolü haline de gelmiştir.¹⁹ Mitolojide de Kelt haçı seksüel birliğin sembolü olarak bilinmektedir.²⁰ Antik pagan kültürde haç, güneş tanrıları ve göklerle ilgili olarak kullanılmıştır. Örneğin **Ankh**, erkek ve dişi birlikteliğini gösteren ve Mısır'da hayatın kaynağı olarak inanılan bir haç figürü idi ve Nil'in anahtarı olarak düşünülür, tanrı ile tanrıça arasındaki kutsal evliliğin bir sembolü olarak algılanırdı. Ayrıca, Hıristiyanlık'tan önce Yunan haçı, Tanrıça **Hecate**'nin sembolü idi. Bazen de haçın dikey kısmı erkeğe, yatay kısmı ise dişiye göndermede bulunurdu.²¹

Diğer taraftan bir ağaca asarak idam etme biçimi Kitabı Mukaddes'in Tesniye bölümünde geçmekle²² birlikte bunun artı işareti şeklinde mi, yoksa yalnızca dikey tek bir direktten mi ibaret olduğu konusunda bir açıklık yoktur. Hıristiyanlığın en önemli sembolü olan haçın Ortadoğu kökenli olduğu ve geçmişinin milattan önce 3000-4000'lere kadar gittiği kaydedilmekte,²³ günümüz tarihçileri, haçın ilk defa İran'da ortaya çıktığını ileri sürmekte, eski İran ve Anadolu kavimlerinde, ölen atalarına tapınmak, bu bölgelerdeki dinlerin önemli törenlerinden di denilmektedir. Ataları simgeleyen, ellerini koruyucu gibi yanlara açan basit insan resmi ve gerdanlıklar, haçın ilk şeklini göstermektedir. Zamanla bu figür daha da basitleşmiş ve haç şekline dönüşmüştür. Haçın bu bölgelerde bereketi ve talihi simgelediği de bilinmektedir. Hititler, Mitaniler ve Urartular'dan kalan heykel ve boyalı çömlerde, haç işaretine rastlanmaktadır. İlerleyen dönemlerde haç, birçok kültürlerde saygınlık ve kutsallığını muhafaza ederek sürdürmüştür. Öylesine ki, Akamenid/Pers ve Sasani İmparatorlukları döneminden günümüze kadar ulaşan

19 Bkz. *Sexual Mysticism in Christianity*, <http://www.angelfire.com/journal2/philosophia/sex-htm>. 11.11.2003.

20 Bkz. *Celtic Cross-Celts and Hindus*, http://www.ealaghol.demon.co.uk/celtenc/celt_c2c.htm. 8.10.2003.

21 Bkz. *Symbols and Meanings*, <http://kspark.kaist.ac.kr/Jesus/Cross%20Symbolism.htm>. 8.10.2003.

22 "Eğer bir adam bir günahın ötürü ölüm cezasına çarptırılıp öldürülür ve ölüsü ağaca asılırsa, ölüyü gece ağaçta asılı bırakmamalısınız. O gün kesinlikle gömmelisiniz. Asılan kişi Tanrı tarafından lanetlenmiştir. Tanrınız Rabbin mülk olarak size vereceği ülkeyi kirletmeyeceksiniz". (Bkz. Tesniye, 21/ 22- 23).

23 Şakiroğlu, "Haç", **DİA**, XIV. 523.

sikkelerdeki haç gerdanlıklar, haçın Arya ırkının simgesi olduğu düşüncesine de yol açmıştır.²⁴ Antik dünyada haça germenin belli bir coğrafyaya özgü olmayıp Hindistan'da, İskitler'de, Mezopotamya'da, Kuzey Afrika, Yunan, Roma ve kuzey Avrupa kavimlerinden olan Keltler arasında da uygulandığı, Ölü Deniz Yazmaları'nda ondan söz edildiği ifade edilmektedir.²⁵ Maya geleceğinde de temel noktalar, uçları dört ufka değen bir haçla temsil edilir ve yerleşmeler bu kareye göre yönlendirilirdi. Merkezdeki kutsal ağaçtan dört yöne doğru dört yol çıkar ve bu çıkış noktalarındaki dört sanduka köyün sınırlarının koruyucularına adanırdı. Haç eski Mısır'da hafifçe değişmiş bir formda, *ölümsüzlük* hiyeroglifi olmuştur. Eski Avrupa'da, Etrüskler şehirlerini ve tapınaklarını dünyaya biçim veren haça uygun düzenlemişlerdir.²⁶

Bunun yanında, Babilonya'nın gizemli gnostik dinlerinden kaynaklanan görüşlere göre, haçın aslı Babil Tanrısı **Tammuz**'dur. İnanışa göre Güneş tanrısı Nemrud'un enkarnasyonu olan Tammuz, aynı zamanda bir Mesih'tir. Tammuz'un ilk harfi olan **T** harfi ise, haç işaretinin ilk kaynağıdır. Bazen bu **T** harfi Güneş tanrısı Nemrud ile Tammuz'un birliğinin bir sembolü olarak daire içine alınırdı.²⁷ **Alexander Hislop** "*The Two Babylons*" adlı eserinde Babilce'de **Tammuz**'un ilk harfi olan **T**'nin haç şeklinde (†) yazıldığını ifade etmektedir.²⁸ Bazı kayıtlarda, kökeni Babil'e dayanan haça Mısır ve Suriye'de de eski zamanlardan beri tazimde bulunulduğu, hatta Budistler'in haça saygı gösterdikleri ve miladî tarihin başlangıcına doğru putperestlerin bazı ayinlerinde ahınlarına haç işareti yaptıkları belirtilerek, aslında haçın Hıristiyanlıkla bir ilgisinin bulunmadığı ve bunun bir putperest adeti olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Hıristiyan kutsal kitabında İsa'nın haç şeklindeki bir figürde değil, bir ağaç (dikey kazık) üzerinde öldüğü bildirilmektedir. İlk olarak Yunanca yazılan Yeni Ahid'in yukarıda belirtilen yerlerinde *ağaç* anlamındaki Yunanca *ksulon* kelimesi kullanılmaktadır ki, hem bu kelime hem de bazı çevirilerde geçen *stavros* kelimesi haça delalet etmemektedir. Nitekim **Homeros** da *stavros* kelimesini *alelade bir sırık, direk veya odun parçası* anlamında kullanmıştır. Ona göre, *stavros* haç şeklini alan iki ağaç parçasını ifade etmez. Çünkü İsa'nın idamı düz bir direk üzerinde gerçekleşmiştir.²⁹ Yani, haç başlangıçta bir ağaç gövdesi gibi dikeydi. **Aziz Hironimos** haç kelimesini Latince'ye *crux* olarak çevirmiş, aynı zamanda haçı göstermek için *stavros* kelimesini de kullanmıştır. Bu ise ilk dönemlerde haçın çok yüksek olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak toplumda büyük olarak kabul edilen suçları işleyenlerin ibret olsun diye yüksek haçlara asıldığı da bilinmektedir.³⁰

24 <http://www.atilim.org/sinif/sp5/Dinler.htm>. 9.10.2003.

25 Bkz. Charlotte Allen, **The Human Christ**, A Lion Book, England, 1998, 1.

26 Annemarie Schimmel, **Sayıların Gizemi**, Kabbacı Yayınevi, İstanbul 1998, 99-100.

27 *God or Goddess? Phallic Elements in Religion*, <http://kspark.kaist.ac.kr/Old%20Testament/Phallic%20Elements%20in%20Religion.htm>. 11.9.2003.

28 Bkz. <http://worldwatchdaily.org/index.cfm/fuseaction/prophecy.showResource/CT/ARTB/k/471.htm>

29 Bkz. Günay Tümer, "*Çarmıh*", **DİA**, İstanbul 1993, VIII. 230.

30 Bkz. el-Eb Sami Hallak el-Yesû'î, "*es-Salbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh*", **el-Meşrik**, Beyrut, Haziran 1995, I. 214.

c) Haç ve Haça Germe Şekilleri

Haçın birçok farklı şekilleri bulunmakta ve yüzyıllardır Hıristiyanlar onu evlerine, kiliselerine ve işyerlerine koymakta, boyunlarına ve elbiselerine takmakta, bazen de değişik şeylere kazımaktadırlar. Dikey ve yatay olmak üzere birbiriyle kesişen iki çizgiden oluşan bu geometrik figür, Hıristiyan dünyasında çok geniş bir tarzda yayılmış, hatta çok farklı manaları içeren bir sembol haline dönüşmüştür. Nitekim bugün 385'ten fazla değişik haç figüründen bahsedilmektedir. Gerçi bunlardan sadece on kadarı yaygınlaşmıştır. Ama yaygın olmasa da birbirinden az ya da çok farklılaşan figürlerin kullanılması bu sembolün kökeni ve gelişim süreci hakkında rahat bir tarzda konuşmayı güçleştirmektedir. Yaygın olarak kullanılan haçlardan en çok dikkat çekenler ise; yatay ve dikey parçanın eşit olduğu Yunan/Ortodoks haçı, dikeyin alt tarafının yataydan daha uzun olduğu Latin haçı, T veya Aziz Anthony haçı, el haçı, çarpı şeklinde olan Aziz Andrew haçı, Gamalı haç, Malta haçı, iki haçın bir arada resmedildiği Lorainne haçı ve Papalık haçidir.³¹ Yunanca'daki T harfine benzeyen ve üç ucu olan (*crux commissa*) haçlar olduğu gibi, dört ucu olan *capitata* veya *immissa* diye isimlendirilen ve dikey kısmı yataydan daha uzun olan haçlar da vardır. Kilise geleneğine göre İsa'nın haçı da bu şekildedir. Çünkü inanışa göre askerler haçın dikey kısmının en ucuna İsa'nın ölüm fermanını iliştirmişlerdir.³²

Haçın şeklinin bu çok çeşitliliği yanında, haça germe şekilleri de, sadece bir şehirden diğerine değil, herhangi bir tasnifi imkansız kılacak tarzda, idamdan idama bile farklılık göstermektedir. Bununla beraber tarihçi **Herodot** ağırlıklı olarak haça germenin iki şekli üzerinde durmaktadır. Birincisi için o, mahkumun canlı olarak haça gerilmesini ifade eden *anaskolopizein* kelimesini, ikincisi için de cansız bedeninin haça asılmasını ifade eden *anastauroun* kelimesini kullanmıştır. Bununla beraber her iki durum da, kurbanın ağır ihanetlerden birini işlemiş olmasına delalet ederdi. Çarmıha germenin bu türünde, mahkum çivilerle veya ipele haça bağlanır, yaşıyorsa yavaş yavaş ölüme terk edilir ölmüşse kuşlara yem olarak sunulurdu. İdamın bu şeklinin korkunçluğundan dolayı bazı yazarlar ondan ayrıntılı olarak bahsetmek istememişlerdir. **Herodot**, **Polycrate de Samos**'un ölümünü şu şekilde tasvir etmektedir: "Anlatılması imkansız bir tarzda katledildi ve cesedi bir kazığa bağlandı". Başka bir yerde **Herodot** kutsallara saygısızlıkla suçlanarak idama çarptırılan Atina'lı vali **Artayctes**'in ölümünü anlatırken şöyle demektedir: "Onu çivileyerek kazıklara çaktılar ve çocuğunu da gözlerinin önünde öldürdüler".³³ Ne var ki, **Herodot**'tan sonra bu iki kelime eşanlamli hale gelmiş ve canlı haça germe ile, cesedi kazığa germe arasındaki fark ortadan kalkmış ve **Josephus** her ikisi için bir-

31 Bkz. Goblet d'Alviella, "Cross", **Encyclopaedia of Religion and Ethics**, ed. by James Hastings, New York 1955, IV. 324-329; **The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary**, London, 1964, I. 217; Şakiroğlu, "Haç", **DİA**, XIV. 523.

32 "Ve: YAHUDİLERİN KRALI İSA BUDUR, diye başı üzerine cürüm yaftası koydular. O zaman onunla beraber iki haydut, biri sağında ve biri solunda olarak, haça gerildi". (Bkz. Matta, 27/ 37-38).

33 Bkz. el-Yesûî, "es-Salibü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh", 215.

den sadece *anastauroun*, **Philo** ise, *anaskolopizein* kelimesini kullanmıştır.³⁴

Yahudi tarihçi **Flavius Josephus** (öl. 101) 70 yılında kuşatma altındaki Kudüs'ten kaçmaya çalışan Yahudilerin akubetini ve haça gerilmelerini adeta hatırlamak istememektedir. "Felaket esnasında bir Yahudi yakalandı ve imparator **Titus** (öl. 81) onu sura yönelterek haça gerdirdi. Çünkü, diğer insanlar manzaradan korkuyorlardı. Yahudiler tam Roma idaresinin eline düşmek üzereyken, kendilerini savunmaya zorlanıyor ve savaştıkları için de, ele geçirildikleri zaman onları affetme şansı kalmıyordu. Yakalandıktan sonra dövülüyorlar ve ölümden sonra işkencenin her türlüüne boyun eğiyorlar ve yüzleri sura karşı çevrilip haça geriliyorlardı. Şüphesiz onların bu durumu **Titus**'un vicdanına dokunuyordu, fakat sayıları fazla olduğundan onları serbest bırakmak da, hapse atmak da tehlike arz ediyordu. Bu yüzden **Titus** istediklerini yapmaları hususunda askerlerini serbest bıraktı. Böylece o, haça gerilenlerin korkunç manzarasından dolayı şehri savunanların daha kolay teslim olacağını umuyordu. Askerler öfke ve kinlerinin şiddetinden esirlere hakaret ediyor ve onlardan her birini değişik tarzda haça geriyorlardı. Sayılarının çokluğundan dolayı ne haçlar için yer, ne de cesetler için haç kalmıştı".³⁵

d) Roma Yasalarında ve Filozofların Diyaloglarında Haç

d.1.) Roma Yasalarında Haç

Roma'nın dinsel törenleri, haç önündeki şiddet, korku, tiksinti ve eğlençyle birbirine karışırdı. Roma idarecilerinin insanları amaçsız ve sebepsiz olarak haça germemesine karşın, yine de haça gerilenlerin sayısı çok fazla idi. Halk, öldürmenin bu çirkin şeklini kınamazdı. Çünkü onlar idamın kanuna karşı gelmede bir caydırıcılığı olduğuna inanır ve hatta bazen, bizzat infaza da katılırdı.

Yukarıda da değinildiği üzere, Roma yasaları sadece köleler ve yabancıları çarmıha gererek cezalandırıyordu. Roma yurttaşları ise ancak yol kesme, hırsızlık gibi büyük suçlar veya büyük ihanetler gibi istisnai hallerde bu cezaya çarptırılırdı. Bu iki durumda yurttaşlar vatandaşlık haklarını kaybederler ve haça gerilmeyi hak ederlerdi. Kısacası haç kelimesi Romalılar için nefret uyandıran iğrenç bir kelimeydi ve sadece kölelere uygulanırdı.

Julius Paulus'un bize verdiği bilgiler Roma'da cezalarla ilgili imparatorluk kanunlarının nasıl geliştiğini göstermektedir. Buna göre, en sert cezaları gerektiren suçların listesi şöyle sıralanmaktadır: Savaşta düşmanın önünden kaçmak, devlet sırlarını ifşa etmek, isyana teşvik etmek, öldürme, sihir ve önemli bir vasiyette sahtecilik gibi suçlar zamanla haça gerilerek cezalandırılmaya başlanmıştır. Yüksek tabaka insanları için daha insancıl bir idam şekli mümkün iken, haça sadece alt tabaka insanları çarptırılırdı. Haç köleler için değişmez bir idam şekli olarak varlığını sürdürmüştür. Hatta bazı önde gelen düşünürler hür bir yurttaş haça gerildiği zaman ondan, "**servile supplicium**" (köle işkencesi) diye bahsederlerdi. Bu da haçı utanç veri-

34 *Crucifixion*, <http://usereggconnect.net/noddy3/crucifix.htm>. 10.10.2003.

35 *Crucifixion*, <http://usereggconnect.net/noddy3/crucifix.htm>. 10.10.2003.

ci bir işkence aleti yapmaya yetiyordu. Köle, özgürlüğünü kaybetmiş olan bir insan değil, tam tersine o, efendisinin kendisine reva gördüğü şekilde eğlenmesini sağlayan bir araçtı. Haç köleler için günlük bir kâbustu. Çünkü efendiler onları önemsiz bazı şeyler için bile yargılamadan haça gererlerdi. Bundan dolayı bazıları köleleri; *haçı kabul edenler* anlamına gelen **cruciarii** diye isimlendirmişlerdi. Üstelik bir efendi öldürülür ve katili bilinmezse, o efendinin bütün köleleri haça gerilirdi.³⁶

İ.2.) Bazı Filozofların Diyaloglarında Haç

Haça gererek idam etme yöntemi filozoflar arasında büyük tartışmalar yaratmıştı. Romalıların düşüncesinde intihar çirkin bir davranıştı. Fakat o, haça gerilmekten kurtulmak için son çare gibiydi. **Mécène** bu görüşü kabul etmeyerek kişinin çaresi olmayan işkencelerle karşılaştığı zaman bile özgürlüğünü korumak için intiharı son sığınak olarak görmesini reddetmiş, ancak **Seneca** da onu eleştirerek şöyle demiştir: “Acaba işkencelerin alçaklığı altında ezilmeyi, organlarının başkalarınca yok edilmesini, hayatının bir anda değil de, yavaş yavaş yok olmasını isteyen bir insan var mıdır? Bu uğursuz darağacına gerilmeyi, şeklinin bozulup iki omuzunun ve göğsünün çirkin iki kambura dönmesini kim ister? Haça gerilmeden önce ölmek için bin sebep olsa da, elemeler altında uzayıp gidecek işkencelere vücudunu kim teslim eder?”³⁷

Çiçero haça germeyi acı vermede işkencenin en zirve noktası, “**Summum Supplicium**” olarak nitelendirmiş, **Julius Paulus** da (m.ö. 3. yy) haçı işkence listesinin başına koymuş, yakma ve baş kesmeyi daha sonra saymıştır. Bazen bu kesilen baş vahşi hayvanlara atılır, idam olayı bereket bayramlarına rastlarsa, gerekli bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra, arenası olan bir şehirde ve genellikle halkın önünde icra edilirdi. Çünkü bu, bütün çirkinliğine rağmen insanları eğlendiren bir görüntüydü. Aynı şekilde imparator **Caligula** (m.s. 37-41) zamanında birçok tiyatro oyununda idam olayının işlendiği rivayet edilmektedir. İmparator **Domitien** (m.s. 81-96) devrinde ise, gerçek idam mahkumları kurban rolünü oynarlardı. Örneğin **Lau-reolus**, bir çetenin başı olan kaçak köle rolünde ölüm tiyatrosunu oynamış ve sonunda haça gerilmiş ve cesedini bir İskoçya ayısı parçalamıştır.³⁸

Çiçero haça germeyi bir veba olarak nitelendirerek, iki Roma yurttaşının bu şekilde idam edilmesine karşı çıkmıştı. Ancak o, efendilerine ihanetten suçlanan birçok kölenin **Verrés** tarafından haçtan kurtarılmasını da, “bu kölelerin hepsi atalarının geleneğine uygun olarak işkenceye teslim edildiler. Sen onları ölümün pençesinden kurtarıp serbest bırakmaya kalkışyorsun” diyerek eleştirmiştir. **Çiçero** haçın Roma vatandaşlarına tatbik edilmesinin şöyle dursun, bu kelimenin onların düşüncelerinden, gözlerinden ve kulaklarından da uzak tutulması gerektiğini, şerefli Roma yurttaşlarına ve

36 Bkz. el-Yesû'î, “es-Salîbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh”, 220.

37 *Crucifixion*, <http://userregconnect.net/noddy3/crucifix.htm>. 10.10.2003.

38 el-Yesû'î, “es-Salîbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh”, 218.

özgür insanlara haç korkusunun uygun olmadığını söylüyordu. Bu konuda **Seneca**'nın tutumu **Çiçero**'dan daha erdemli değildir. O da, haça germe işkencelerin en kötü şeklidir demekle beraber, suçluların haça gerilmesini normal bir olay olarak görüyor ve Roma devletinin yüceltilmesi söz konusu olduğu zaman, en sert cezaların verilmesinden çekinilmemesi gerektiğini savunuyordu.³⁹ **Seneca Controversiae** adlı eserinde şöyle demektedir: Özgür bir efendinin kızı bir köleyle evlenir. Bunun üzerine kız haça mahkum edilir ve babası onu azarlayarak; damadın akrabalarına kavuşmak istiyorsan haça git! der. **Juvenal**'in *6th Satire*'de yazdığına göre, bir kadın, kocasına kölesini haça germesini söyler ve kocası da ona, bu adam ölüm cezasını hak etti mi? diye sorar. Bunun üzerine kadın kocasına: Bir köleye "bu adam" diyecek kadar aptal olma! şeklinde cevap verir.⁴⁰

Bu ve benzeri metinler bize açıkça gösteriyor ki, haça gererek öldürme yavaş yavaş gerçekleştiğinden dolayı ölümlerin en ağır ve korkunç bir çeşidi olarak kabul edilmiştir. Kurban, ölmeden önce uzun işkencelere maruz bırakılmakta, bazen de haça asılmadan önce can vermekteydi. **İsa'nın Hayatı** adlı eserinde **Renan** çarmıhı şöyle betimlemektedir: "Evvela haçı dikerler, sonra mahkumu çivi ile ellerinden çakarlar; ayaklar da çoğu zaman çivilenir, bazen sadece ipe bağlanırdı. Haçın büyük direğinin ortasına, mahkumun bacakları arasına girerek vücudunun sarkmasına engel olacak şekilde bir ağaç parçası daha çivilerlerdi. Bu olmazsa eller yırtılır, vücut yığılırdı. Bazen de ayakların altına, yine direğe tutturulmuş olan yatay bir dayanak konurdu. İsa bu tiksindirici işkenceleri olanca dehşetiyle, içine sindire sindire tattı... Romalıların âdetince, haçın tepesine üç dille, İbrani, Yunan ve Latin dilleriyle, "Yahudilerin Kralı" yazılarını taşıyan bir levha asılmıştı.⁴¹

e) Mesih'in Haça Gerilmesi

Hıristiyanlık metinlerine göre, Roma valisi **Pontius Pilatus**, Kudüs'ün kapılarının birinin önünde Celile'nin Nasıra şehrinden ve Davud soyundan gelen İsa'yı bir Cuma günü asmıştır. Şüphesiz ki bu, o günlerde, en ıstıraplı bölgelerden biri olan Yahudiyye'de, Roma yöneticilerinin idama mahkum edip çarmıha gerdikleri ilk kişi değildi. Ancak, bu Nasıralı'nın aksine diğerlerinin hatıraları unutulup gitmişti. Nasıralı İsa, haça gerilen en meşhur kişi olarak tarihe geçmiştir.⁴² Çünkü o bir Tanrı elçisiydi ve ölümünü müteakip, havariler onun mesajını dünyanın dört bir yanına müjdelemişler, onu Tanrı'nın Oğlu İsa olarak ilan etmişlerdir. Böylece, onun öğretisini dinleyip uyanlara *Hıristiyan* adı verilmiş, zamanla sayıları artmış ve bunlar tarihin seyrinde önemli roller oynamışlardır. Başlangıçtan itibaren Hıristiyanlıkla, kurucusunun haça gerilmesi arasında sıkı bir bağlantı kurulmuş ve bu olay Hıristiyanların gözünde odak teşkil etmiştir. Birçok Hıristiyana göre, haç olmadığı zaman İsa'

39 Bkz. el-Yesû'î, "es-Salibü ve's-Salbü Kable'l-Mîlad ve Ba'deh", 218-219.

40 *Preaching Bible Basics*, <http://www.bbie.org/chbooks/heaster/pbb/pbb17.html>. 10.10.2003.

41 Ernest Renan, **İsa'nın Hayatı**, Çev. Ziya İhsan, MEB Yayınları, İstanbul 1992, 232-233.

42 Allen, **The Human Christ**, 2.

nın hayatı anlamını kaybetmektedir. Bazıları, sadece haça gerilmesi için onun ete kemiğe büründüğünü ileri sürmekte, bazıları da, dünya tarihi boyunca hiçbir insanın, İsa'nın haçta çektiği bedensel acıya benzer bir acı çekmediğini savunmaktadırlar.⁴³

Bilindiği üzere çarımha gererek idam etme Yahudilerin takip ettikleri bir yöntem değildi. İsa Mesih zamanında suçlular taşla recm edilir ve insanlara ibret olsun diye bir süre asılı bırakılırdı ancak bu da çok yaygın değildi.⁴⁴ Çünkü Eski Ahid'e göre bu, Tanrı'nın lanetine uğramanın bir göstergesiydi. "Eğer bir adam bir günahtan ötürü ölüm cezasına çarptırılıp öldürülür ve ölüsü ağaca asılırsa, ölüyü gece ağaçta asılı bırakmamalısınız. O gün kesinlikle gömmelisiniz. Asılan kişi Tanrı tarafından lanetlenmiştir. Tanrınız Rabbin mülk olarak size vereceği ülkeyi kirletmeyeceksiniz".⁴⁵ Bundan dolayı Yahudiler İsa'yı, Romalılar nezdinde tiksindiriciliğin ve ihanetin sembolü olan, alt tabaka, köleler ve Romalı olmayanlara uygun görülen haça germe şeklinde idam ettirmek için büyük çaba göstermişler ve böylece onun Tanrı'nın Mesihi değil, Tanrı'nın lanetine uğramış birisi olduğunu göstermek istemişlerdir.⁴⁶

Yukarıda Yahudi ve putperestlerin haçı ihanetin en büyük cezası olarak görmeleri nedeniyle ona nasıl bir nefret ve korku ile baktıklarını vurgulamıştık. İşte, üstatları haça gerildiğinde öğrencileri bu acı ve nefreti hissetmişler; üzülmüşler, korkmuşlar ve utanarak gizlenmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü birkaç gün önce Kudüs'e büyük bir azametle giren Davud'un oğlu, Tanrı'nın Mesihi İsa, şimdi bir köle, bir hain veya bir suçlu gibi herkesin gözü önünde haça gerilmişti. Kendisine gönül verenler, onun İsrail'i kurtarmasını beklerken,⁴⁷ Tanrı, kendi Azizi'nin Golgota tepesinde bir kazığa çivilenerek ölmesine müsaade etmişti. Elbette o vakitler kahramanların veya komutanların ölmesi çok garip bir durum değildi, ancak onlardan hiç biri haç zilletine boyun eğerek ölmemişti. **Sokrat, Romulus** ve daha niceleri ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Ne var ki, haça gerilmedikleri için bunların hikayeleri birer kahramanlık destanı gibi rivayet ediliyordu.⁴⁸

Ancak, tarih boyunca birçok olayda görüldüğü üzere, zamanla işler ve anlayışlar büyük bir değişikliğe uğramış ve İsa'nın ölümüne değişik manalar yüklenmeye başlanmıştır. Rabbin, Oğlunu terk etmediğini, bilakis onu hem Rab hem de Mesih kıldığını herkese ilan eden Pavlus Galatyalılar'da şöyle yazmıştı: "*Mesih'le birlikte çarımha gerildim. Artık ben yaşamıyorum, Mesih bende ya-*

43 el-Yesû'î, "es-Salîbü ve's-Salbü Kable'l-Mîlad ve Ba'deh", 213-214.

44 Renan, **İsa'nın Hayatı**, 230.

45 Tesniye, 21/ 22-23.

46 İsa'nın haça gerilmesiyle ilgili olarak Renan şöyle demektedir: "Bu ceza Yahudilerin icadı değildi; İsa'nın cezalandırılmasına sadece Musa kanunları gereğince hükmedilmiş olsaydı onu taşla öldürmek lazım gelirdi. Haça germek, kölelere mahsus ve ölüm cezasını hakaretle şiddetlendirmek istenildiği zaman kullanılan bir Roma cezası idi. Bunu İsa'ya tatbik etmekle ona, yol kesen hırsızlara, haydutlara, şakilere veya Romalıların kılıçla ölme şerefine layık görmedikleri süfli düşmanlara yaptıkları muamele yapılmış oluyordu." Bkz. Renan, **İsa'nın Hayatı**, 230.

47 "Fakat biz, İsraili kurtaracak olan odur diye ummakta idik. Fakat bununla beraber, bu işler olalı (İsa çarımha gerileli) üçüncü gündür". (Bkz. Luka, 24/ 21).

48 el-Yesû'î, "es-Salîbü ve's-Salbü Kable'l-Mîlad ve Ba'deh", 220.

şıyor. Şimdi bedende sürdürdüğüm yaşamı, beni seven ve uğruma kendini feda eden Tanrı Oğluna imanla sürdürüyorum".⁴⁹ Ayrıca Pavlus'un, haç olayının üzüntü duyulacak bir şey değil, tam tersine kurtuluşa vesile olan tarihsel değeri haiz bir sembol olduğuna inandığı ifade edilmekte⁵⁰ ve o, İsa Mesih'i kabul edenler arzu ve hevesleriyle birlikte bedenlerini de feda ederken, Yahudi ve put-perestlerin bunu bir akılsızlık olarak algıladıklarını söylemiştir. Ona göre haç sonsuz zaferin bir işaretidir: "Yönetimlerin ve hükümlerinin elindeki silahları alıp onları çarşıya yenerak açıkça gözler önüne serdi".⁵¹

Genel olarak Hıristiyanlara göre haçın esas anlamı, "İsa benim yerimi aldı" demektir ve Yeni Ahit bunu şu şekilde açıklamaktadır: "Bizler günah karşısında ölelim ve doğruluk uğruna yaşayalım diye, günahlarımızı çarşıya kendi bedeninde yükledi. O'nun yaralarıyla şifa buldunuz".⁵² Hıristiyanlar genellikle; İsa Mesih bizim günahlarımız için bizim yerimize kendisini feda etmiştir. Bu yüzden İncil'in ruhunu ve kalbini açığa vurması açısından haç Hıristiyanlığın evrensel bir sembolü olmuştur. Hıristiyanlara göre haç işareti bir kurtarıcıya olan ihtiyacı gösterir. İsa'yı haça görüp onun çektiği acı, ıstırap ve işkenceye şahit olduklarında, işlenen günahların Tanrı katında ne kadar çirkin olduğunun idrakine varılır,⁵³ şeklinde inanmaktadırlar. "Aslında hastalıklarımızı o üstlendi, acılarımızı o yükledi. Bizse Tanrı tarafından cezalandırıldığını, vurulup ezildiğini sandık. Oysa, bizim isyanlarımız yüzünden onun bedeni deşildi, bizim suçlarımız yüzünden o eziyet çekti. Esenliğimiz için gerekli olan ceza ona verildi. Bizler onun yaralarıyla şifa bulduk"⁵⁴ anlamındaki Eski Ahit'te geçen pasajlar bu durumu teyit etmektedir.

Kilise Babaları ilk üç asır boyunca hem kendi aralarında hem de Yahudilerle olan tartışmalarında haça germe üzerinde durmuşlardır. Mesela 2. yüzyılda **İskenderiye'li Basilides**, Mesih'in Tanrı ile eşit olmadığı inancını savunmuş ve İsa'nın, tanrılık ile insanlık alemleri arasındaki orta bir yerden geldiğini ileri sürmüştür. Buna göre İsa, 365 kozmik semadan biri olan **Ca-ulacau**'dan gelmiş ve bakire Meryem'den doğmuş, vaftizi esnasında ise kendisini kurtuluşa erdiren Müjde'nin nuruna nail olmuş, bu nurun faziletiyle bilgeliğini ilan ederek, yaradılışın başlangıçtaki düzenini tekrar getirdiğini açıklamıştır.⁵⁵ Kendini feda etme, ilahi vahyi içsel bir marifetle bilmekle olur ve **Basilides**'e göre İsa idam için Golgota'ya götürülürken, zahiri bedeninden sıyrılarak, haça gerilmesi için yardım eden **Kirene'li Simon**'un bedensel şekline bürünmüş ve haça Simon gerilmiş, İsa da bu durumu uzaktan seyrederek onlara gülmüştür.⁵⁶

49 Galatyalılara, 2/ 20.

50 Bkz. Şinasi Gündüz, **Pavlus**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 234-235.

51 Koloselilere Mektup, 2/ 15.

52 Petrusun İkinci Mektubu, 2/ 24.

53 *Why Is the Cross the Symbol of Christianity?*, http://www.gospelcom.net/lpea/firstpriority/spring 2002/ feature_spsb1.shtml. 15.10.2003.

54 İşıya, 53/ 4-5.

55 Bkz. *Basilides*, <http://www.hermetic.com/sabazius/basilidehtm>. 10.10.2003.

56 Bkz. Gündüz, **Pavlus**, 166.

f) İmparator Konstantin'den Önce Haç ve Haça Germe

Tertullian (m.s. 160-220) haçın her zaman ve mekanda kullanılmasını tavsiye etmiş, bütün günlük işlerimizde, bir yere girer ve çıkarken, giyinirken veya yıkanırken, sofraya otururken, yatarken, kalkarken veya bir lamba yakarken mutlaka istavroz çıkartmalıyız⁵⁷ demiştir. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi İmparator **Konstantin** bu dini kabul edinceye kadar Hıristiyanlar haç işaretini kitabelerde, süsleme ve nakışlarda kullanmamışlardır. Bu konuda birçok sebep ileri sürülmektedir, ancak biz burada önemlerine binaen sadece üç tanesine değinmek istiyoruz:

Birincisi, m.s. 64 yılında Roma yakıldığında, Hıristiyanlar bu yangını çıkarmakla itham edilmiş ve bunun üzerine yakalanıp tutuklanmışlar ve birçok işkenceyle karşılaşmışlardır. Bu korkuyla, sakınarak ve gizlenerek yaşamaya başlamışlar ve inançlarını gizlice yaşamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla bu gizli hayat tarzı Hıristiyanları kendilerinden başkalarının anlayamayacağı sembol ve işaretler kullanmaya zorlamıştır. Örneğin, bu dönemde balık sembolü yazı ve resimde yaygın bir hale gelmişti.⁵⁸ *İkincisi*, onların haça gerilmiş bir tanrıya inanmaları putperestlerin alay konusu olduğu için, haç Hıristiyanların düşüncesinde uzun süre bir utanç vesilesi olarak kalmıştır. Buna en güzel delil, İtalya'nın Platino sarayında bulunmuş olan ve 3. yüzyıldan kalma **merkep başlı haça gerilmiş adam** adıyla bilinen bir belgedir. Burada merkep başlı bir insan figürü **T** şeklindeki bir haça gerilmiş olarak ve ya (kı) nındaki başka bir kişiye bakmakta ve bu şahıs, bir eli yukarıya kalkmış ve dua eder durumda görülmektedir. Resmin altında da, "**Alexamenoc Cebe Oeon-Alexamenoc Tanrısına Tapınıyor**" ibaresi bulunmaktadır. Aynı yerde keşfedilen başka bir yazıda ise, "**Alexamenoc Fidelis**" ibaresi bulunmaktadır ki, **Fidelis** kelimesi sadece Hıristiyanlar için kullanıldığından birinci resmin ne Yahudilere, ne de Roma site şehrinin tanrısına tapınanlara değil, Hıristiyanlara ait olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. *Üçüncüsü* ise, geometrik haç şeklinin daha önce ifade edildiği gibi, Hıristiyanlıktan önce de bilinmesidir. Bu geometrik şekil küpe, yüzük gibi süs eşyalarında ve hatta hiyeroglif yazısında olduğu gibi, bazı harflerde de görülmekte olup, astrolojik sembollerde ve sihirsel yazılarda da kullanılmıştır. İşte, muhtemelen, önceden beri putperestlerin bu geometrik haç şeklini kullanmaları, imanlarını koruma ve putperestliğe dönme korkusu, Hıristiyanların belli bir süre onu sembol olarak kabul etmesine mani olmuştur.⁵⁹

57 Bkz. Alviella, "Cross", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, IV. 328.

58 Balık sembolü ile ilgili olarak İnciller'de şu pasajlar geçmektedir: "Yunus, nasıl üç gün üç gece o koca balığın karnında kaldıysa, İnsanoğlu da üç gün üç gece yerin bağrında kalacak". (Matta, 12/40). "Öğrenciler, burada beş ekmekle iki balıktan başka bir şeyimiz yok ki dediler". (Matta, 14/17). "İsa onlara, arımdan gelin, sizleri insan tutan balıklar yapacağım dedi". (Markos, 1/17). "Bunu yapınca öyle çok balık yakaladılar ki, ağları yırtılmaya başladı". (Luka, 5/6). "Kendisine bir parça kızarmış balık verdiler". (Luka, 24/42). "İsa, çocuklar, balığımız yok mu? diye sordu. Yok cevabını verdiler". (Yuhanna, 21/5). "Her canlının eti aynı değildir. İnsanların eti başka, hayvanların eti başka, kuşların ve balıkların eti başka başkadır". (Korintoslulara 1. Mektup, 15/39).

59 el-Yesû'î, "es-Salbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh", 222-223.

g) Konstantin Döneminde ve Sonrasında Haç ve Haça Germe

Bilindiği üzere, Bizans İmparatorluğunda Hıristiyanlar için barış, İmparator **Konstantin** (306-337) döneminde başlamıştır. Bu dönemde yaşanan üç önemli olayın haçın Hıristiyanlarca sembol olarak kullanılmasını etkilediğini söyleyebiliriz.

1- **Eusebius**'un (m.s. 260-339) "**Vita Constantini**" (**Konstantin'in Hayatı**) adıyla yazdığı kitapta şu rivayete rastlanmaktadır: "312 yılında Konstantin "**Milvian Bridge**" savaşı için yola çıkar ve Tanrı'dan zafer diler. Akşam üzeri ilk doğan yıldızın üstünde nurdan bir haç ve üzerinde şu yazı görünür: "**In Hoc Signo Vincens**" (**Bu İşaretle Fethedeceksin**) (**IHSV**). **Konstantin** ve ordusu bunun ne anlama geldiğini anlayamadıkları için ilk önce hayrete düşerler. Aynı gece, bu defa İsa Mesih aynı işaretle **Konstantin**'in rüyasına girer ve bu işareti askerî bir sembol olarak benimsemesini, onu savaşlarda taşımasını ve onunla korunmasını emreder. Nihayetinde, 27 Ocak 312'de **Konstantin** düşmanlarını bozguna uğratar ve Roma'ya muzaffer olarak döner. Bunun üzerine Konstantin her yere haçın konmasını emreder ve altına da Romalıların bu işaret sayesinde azgınlıktan kurtulduklarını hatırlatan bir ibare yazdırır".⁶⁰

2- Bu döneme ait olup, İsa'nın haça gerildiğini gösteren bir başka figür de Kudüs'te bulunmuştur. Bunu, **Konstantin**'in annesi **Helena**'nın kutsal toprakları hac için ziyareti esnasında bulduğu söylenmektedir.⁶¹ Bunun bir efsane olup olmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, bundan, o dönemde haça saygının yaygınlaştığını anlamak mümkündür.

3- Haça gererek idam etme **Konstantin** tarafından yasaklanmış⁶² ve ondan sonra herhangi bir imparator da onu geri getirmemiştir. Böylece daha sonra gelen kuşaklar haçın bir zillet ve hakaret işareti olduğu anlayışını unutmuş, neticede kutsal bir renge bürünen bu sembol insanlığın kurtuluşu için ölen Mesih'ten başkasını ifade etmez hale gelmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere **Eusebius**, **Konstantin**'in gördüğü rüya üzerine haçın bayrak, sancak ve zırhlara yerleştirilmesini emrettiğini bize haber vermektedir. Arkeolojik çalışmalar da **Konstantin**'in Mesih kelimesinin Yunanca ilk iki harfini kullandığını göstermektedir. **IHSV** ibaresi, "**In Hoc Signo Vincens**" (**Bu İşaretle Fethedeceksin**) cümlesinin ilk harflerini göstermektedir. **V** harfi **H** harfinin ortasına yerleştirilmiş ve **H** harfinin üst ortasına da küçük bir haç şekli konmuştur. Buna göre bu şeklin tamamı da haçı sembolize etmektedir. Zamanla insanlar bunun ne anlama geldiğini unutmuşlar ve **V** harfinin, iki çivinin bir araya getirilmiş şekli olduğunu zannetmişlerdir. Daha sonra bunlara üçüncü bir işaret daha ekle-

60 Bkz. Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, çev. Ali Berkay, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003, II. 465; *The Cross: Should a Symbol Betrayed Be Reclaimed?*, <http://www.crosscurrent.org/boys-croshtm>. 18.11.2003.

61 Şakiroğlu, "Haç", **DİA**, XIV. 523.

62 Tümer, "Çarmık", **DİA**, VIII. 230.

nerek, bu üç harfin anlamının “**İnsanların Kurtarıcısı Mesih**” (**Jesus Hominum Salvator**) demek olduğuna inanılmıştır.⁶³

4. yüzyıldan kalma Roma’daki **Pudentiana** kilisesinin mozaiklerinde İsa, imparatorluk tahtına oturmuş ve etrafında da Hıristiyanlığı savunan büyüklerin bulunduğu bir figür şeklinde gösterilmekte, levhanın yüksek kısmında uzunluğu Mesih’in boyuna eşit olan bir haç bulunmaktadır. Buradaki Mesih figürü **Pontius Pilatus**’un önünde vakarla durmakta ve sanki **İsa** onun hakimi imiş gibi işaret etmekte, Romalı vali ise, alacaklının önünde suçlanan ve başını öne eğen bir kişi pozisyonundadır. Soldaki figürde, İsa’nın haçımı taşıyan **Kirene’li Simon** ve İsa’nın başına dikenden değil, defne ağacından taç koyan bir asker görülmektedir. Ortada ise, haça germe olayı resmedilmekte ve üstünde de, İsa’nın adının kısaltılmış olduğu boş bir haç şekli bulunmakta, bunu da iki imparatorluk kartalının taşıdığı defne halesi çevrelemekte, haçın altında da, biri uyuyan ve diğeri de gördüklerinden dolayı dehşete düşen iki asker göze çarpmaktadır. Görüldüğü gibi 4. ve 5. yüzyıl mezarlarındaki haç nakışlarında elem ve keder izi değil, İsa’nın ölüm ve şerre karşı üstün gelişinin hikayesi anlatılmaktadır. Bu ve benzeri belgelerden Hıristiyanların ilk dönemlerde haça bir zafer işareti olarak baktıkları sonucunu çıkartabiliriz. Bu yüzden de haçı süslü olarak tasvir etmişler, bizzat İsa’nın yerine koymuşlar ve ona azamet ve yücelik atfetmişlerdir. Bu yüzden onu yer yer arşta ve bulutların arasında görmek mümkündür. Bazen ona **IXOYC** ibaresi veya bazen de, Yeni Ahit’in Vahiy bölümünde geçtiği gibi⁶⁴ **A W** (**Alfa** ve **Omega**) harfleri eşlik etmektedir.⁶⁵

h) Haçın Etrafında Oluşan Efsaneler

İşte bu merkezî konumu ve önemine binaen tarih boyunca haçla ilgili pek çok efsane oluşmuştur. Bunlardan birisine göre, İsa’nın üzerinde gerilip idam edildiği asıl haç İmparator **Konstantin**’in annesi **Helena** tarafından 326’da Filistin’e yaptığı hac yolculuğu sırasında keşfedilmiştir. Ortaçağ kökenli “*haçın bulunuşu*” hikayesine göre, **İsa**’nın üzerinde çarpmışa gerildiği haç, **Şit** tarafından Eden bahçesinden alınmış ve nesilden nesile aktarılmış, sonunda **Helena** bu haçı Kudüs’te toprağın altında bulmuş, bu arada haçın yanında İsa’nın başına konulan yazılı levha ile çiviler de ele geçirilmiştir. **Helena** çivileri oğlu Konstantin’e göndermiş, haç ve yazılı levhayı ise kutsal mekânında bırakmıştır.⁶⁶

Hayat ağacı ve Hıristiyan haç arasında bir etkileşim olduğu üzerinde duran **M. Eliade** şu bilgileri vermektedir: Hayat ağacı ölüleri diriltten, hastaları iyileştiren ve gençleştiren bütün bitkilerin bir prototipidir. Çinlilerin efsanelerinde, olağanüstü bir adadan söz edilir. Kargalar bu adadan, ölümleri üzerinden üç gün geçmiş savaşçıları bile diriltten bir ot getirirler. Buna

63 Bkz. el-Yesû’î, “*es-Salibü ve’s-Salbü Kable’l-Milad ve Ba’deh*”, 226.

64 “Var olan, var olmuş ve var olacak olan, gücü her şeye yeten Rab Tanrı diyor ki, Alfa ve Omega Ben’im”. (Bkz. Vahiy, 1/ 8).

65 Bkz. el-Yesû’î, “*es-Salibü ve’s-Salbü Kable’l-Milad ve Ba’deh*”, 227.

66 Şakiroğlu, “*Haç*”, **DİA**, XIV. 523.

benzer inanışlar İran'da da görülmektedir. Ölüyü tekrar diriltten mucizevi ağaç motifi Roma dünyasında da bilinmektedir ve bu hikayenin etkisi bütün Avrupa'da yaygındır. Yine efsaneye göre Kral Süleyman Seba Kraliçesi'nden kendisine ölümsüzlük vermesini isteyince, o da kayalar arasında yetişen bir bitkiden söz eder. Süleyman elinde bir bitkiyle dolaşan ak saçlı bir adamla karşılaştığında, yaşlı adam elindeki bitkiyi sevinerek Süleyman'a vermiş ve onu yanında taşıdığı sürece ölmeyeceğini söylemiştir. İnanışa göre gerçek haçın yapıldığı tahta ölülere tekrar dirilttiğinden dolayı, İmparator Konstantin'in annesi Helena onu aramaya koyulur. Bu tahtanın kutsal kabul edilmesinin nedeni, Aden Bahçesi'ndeki Hayat Ağacı'ndan yapılmış olmasıdır. Hristiyan tasvir sanatında haç genellikle hayat ağacı şeklinde betimlenir. Ortaçağ Hıristiyanlığında, haç ağacı ve Şit'in cennette yaptığı yolculukla ilgili çok sayıda efsanenin yaygın olarak dillerde dolaştığı bilinmektedir.⁶⁷ İyilik ve kötülük ağacının tahtasından yapılma haç, **Kozmik Ağacın** yerine geçmiş, İsa'nın kendisi de bir ağaç olarak tasvir edilmiştir.⁶⁸

Meşhur bir haç efsanesine göre **Adem** Hebron vadisinde 932 yıl yaşamış ve ona ölümcül bir hastalık isabet etmişti. Bunun üzerine, oğlu **Şit**'i inayet zeytinyağını almak üzere cennetin kapısında bekçilik yapan meleğe gönderir. Adem ile Havva'nın ayak izlerini takip ederek hiç ot bitmeyen bir yere geldiğinde Adem'in talebini başmeleğe iletir. Başmelek de **Şit**'e, cennete üç defa bakmasını söyler. Buna göre, birinci bakışında dört nehir ve üzerinde kurumuş bir ağaç, ikincisinde sarmalanmış bir yılan ve üçüncüsünde de tepesi gökleri, kökü de yeri delen bir ağaç görür. Bunun üzerine melek, **Şit**'in gördüklerini ona açıklayarak ileride bir kurtarıcının geleceğini söyler. Aynı zamanda ona, anne babasının daha önce yedikleri ölüm meyvesinin çekirdeğinden üç adet verir ve bunları üç gün içerisinde ölecek olan Adem'in dilinin üzerine koymasını söyler. Hikayeyi duyan Adem, bundan insanlığın kurtulacağını anladığı için cennetten kovulalı beri ilk defa güler. Daha sonra Adem öldüğü zaman, bu üç çekirdeği **Şit** onun dilinin üzerine koyar. Bunlar Hebron vadisinde büyüerek **Musa**'ya kadar ulaşır. **Musa** bunların tanrısal kökenini bildiğinden onları dünyanın merkezi olan Horeb'deki Tabor dağına nakleder ve bunlar **Davud**'a kadar burada kalır. Tanrı'dan aldığı emirle **Davut** onları yine dünyanın merkezi olarak kabul edilen Kudüs'e taşır. Hikayeye göre bu üç ağaç zamanla tek ağaca dönüşmüştür ve Mesih'in haçının da bundan yapıldığı söylenmektedir. Neticede Mesih, dünyanın tam ortası sayılan, Adem'in yaratılıp gömüldüğü yerde çarmıha gerilmiş ve kanı Adem'in kafatasına dökülmüştür. Bu ise insanlığın babasını vaftiz eden ve onu günahından kurtaran bir kan olarak kabul edilmektedir.⁶⁹

Kendisine atfedilen olağanüstü güç ve kutsallık sayesinde haç Hıristiyanlık tarihinde manevi bir kuvvet kaynağı olmuş, ordular ondan aldıkları güçle

67 Mircea Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London, 1976, 292.

68 Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 1992, 194.

69 Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, 293; Mircea Eliade, *A History of Religious Ideas*, Chicago and London, 1982, II. 401-402.

savaşlar kazanmış, ahitler ve yeminler onun üzerine yapılmıştır. **Urfa'lı Mateos'un** anlatımına göre, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki bir savaşta şu mucizevi olay cereyan etmiştir: "Davit, piskoposlara ve papazlara, silah olarak yalnız Haçı ve İncili kaldırmış oldukları halde düşmana karşı yürümelelerini emretti. Bunun üzerine bütün ordu Haç ve İncil kesildi. Müslüman askerleri (yüz elli bin civarında idi) yaklaşıncaya, ruhanilerin kalabalığı ile karşı karşıya geldiler. Davit de yirmi bin cesur askerle beraber Müslümanların üzerine atıldı. İki taraf birbiriyle çarpıştığı sırada, ruhaniler hep bir ağızdan haykırarak: '*Allahum bizim yardımımıza gel ve bizi kutsal adın hürmetine kurtar*' diye dua ettiler. Hıristiyan askerleri de denize dalyorlarmış gibi, Müslüman ordusunun içine atıldılar ve her taraftan ihata edildiler. Bunun üzerine ruhaniler hep birden, haçları kaldırmış oldukları halde düşmana doğru ilerlediler. Müslüman askerleri, onların içinden çıkan şiddetli bir alevle çarpılıp firar ettiler..."⁷⁰

1) Haçın Sembolik Anlamları

Ortaçağ Hıristiyanlık tarihinde birkaç yüzyıl boyunca, "haç almak/takmak" tabiri, "kendini kafirlerle savaşa adanmak" anlamına gelir olmuştur. Aynı şekilde zamanla haç, kilise içerisinde hiyerarşik bir sembol halini de almış ve papalık tacına, kardinal külâhına ve piskopos ayin başlığına tekabül eder hale gelmiştir. Yani, papa dikey kısmın üzerinde üç yatay parçası olan haç taşıırken, kardinal ve başpiskoposlar iki, piskoposlar ise bir yataylı haçlar taşımaya başlamışlardır.⁷¹ Günümüz Katolik Kilisesi de haça; "*Selam tek umudumuz ey Haç!*" diye şarkılar düzerek ona saygı göstermekte, Tanrı ile insanlar arasındaki tek arabulucu olan Mesih'in Haçını tek kurban olarak kabul etmekte ve haç dışında göğe çıkılacak başka bir merdiven yoktur,⁷² demektedir.

Birçok doğu kökenli mitolojide haçın insanların ruhlarının Tanrı'ya ulaşmasını sağlayan ve dünyanın merkezinde bulunan bir köprü veya merdiven olarak kabul edildiğini de görmekteyiz. Haçın ağacı ile ilgili bazı versiyonlarda onun yedi cenneti temsilen yedi çentik/çıkıntı taşıdığı da yazılmaktadır.⁷³ Kilise babalarına ait ve ibadet biçimlerine ilişkin çok sayıda metin, haç bir merdivene, bir sütuna veya bir dağa benzetmektedir. Bu da haçın, *Dünyanın Merkezi* simgesi olarak *Kozmik Ağaçla* özdeşleştirilmiş olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü gökle iletişim haçla (merkezle) kurulmakta ve bu arada Evren'in tümü de kurtulmaktadır.⁷⁴

Martin Lings'e göre, geometrik sembollerin diline çevrildiğinde; kutsallık ve tevazu haçın baş ve ayağıyla gösterilirken, ilahi salabeti yansıtan adalet ve diğer faziletleri içine alan *Celal* sıfatı sol kol ile, ilahi rahmetin

70 **Urfa'lı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 1987, 69-70.

71 Alviella, "Cross", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, IV. 329.

72 **Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri**, (Fransızca'dan çev. Dominik Pamir), İstanbul 2000, 162.

73 Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, 294.

74 Eliade, *İmgeler Simgeler*, 196.

bütün yansımalarını içeren *Cemal* sıfatı ise sağ kol ile ifade edilmektedir. Bütün faziletleri ve kutsallığı içeren *Celal*, mutlak ve ebedi olanın bir yansıması olup, haçın dikey kısmı ile ifade edilirken, açıkça bütün faziletleri içeren, Tanrı'nın sonsuz zenginliklerini ve cömertliğini yansıtan *Cemal*, yatay kısmın genişliği ile gösterilmektedir. El ve ayakların bir merkezde kesişmesiyle haç aynı zamanda birliğin, bütün yönleri işaret ederken de bütünlüğün bir ifadesi olmaktadır. Ayrıca bu şekilde, tek ve bütün olan Tanrı'nın suretinde olma olgusunun başka bir yönü de göze çarpmaktadır.⁷⁵

"*Sahih/Ortodoks İman Hakkında Yüz Makale*" adlı eserinde **Yuhanna ed-Dimeşki** haçın kutsallığı hakkında şunları yazmaktadır: "Haçın dört yönü Tanrı'nın kudretinin birleştiği bir sembol olarak yükseklik, derinlik, uzunluk ve genişliğe; yani görünür görünmez bütün yaratıklara işaret eder. Sünnet olma nasıl ki İsrailoğullarının bir özelliği ise, haç çıkarmak da Hıristiyan ile Hıristiyan olmayanı, inananla inanmayı ayırır. O, şeytana karşı bir silah ve kurtuluşur. Bu yüzden haçın secde etmek/saygı göstermek zorunludur; çünkü o, İsa'nın işaretidir. Burada secde edilen haçın maddesi veya resim değil, bizzat Mesih'in kendisidir. Haç Tanrı'nın *Firdevs* (cennetin) e diktiği *hayat ağacından* bir simgedir. **Yakub** iki oğlunu kutsarken bunu, iki elini haç şekline getirerek yapmıştır. Kızıldeniz'i ikiye yarıp kavmini kurtardığı ve Firavun'u boğdurduğu zaman Musa'nın elindeki asa haç şeklindedir. Aynı asa ile acı suyu tatlı yapmış ve bu haç daha sonra **Harun**'a kalmış ve kullanmıştır".⁷⁶

Aslında bütün bunlar şunu ortaya koymaktadır ki, önceleri olumsuz bir anlamı olan haça germe eylemi, Hz. İsa'dan yaklaşık dört yüzyıl sonra Hıristiyanlar arasında kutsal bir veçhete bürünmüştür. Haça germe fiilinin dünyanın/insanın kurtuluşuna vesile olduğu düşüncesi, ister istemez, bu eyleme ait çeşitli figürlerin de kutsallaştırılmasını beraberinde getirmiştir. İşte bu noktada, seküler bir eylemin kutsiyet kazanma süreciyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla, haçın faziletlerine dair anlatılan hikayeler, hem bu kutsallaştırılma sürecine işaret etmekte, hem de Hıristiyanların inançlarını rasyonalize ve popülerize etmelerine destek vermektedir.

i) Haça Gerilmiş İsa Figürünün Geçirdiği Safhalar ve Hıristiyan Sanatında Haç

Tarih boyunca Doğuda ve Batıda İsa'nın haça gerilmiş şekilde gösterilmesine şiddetle karşı çıkanlar olmuş ve bunun bir uzantısı olarak da Hıristiyanlıkta *ikonoklasizm* akımı ortaya çıkmıştır.⁷⁷ Nitekim, 5. yüzyılda Marsilya piskoposu *ıstırap çeker tarzda haç resmetmek hem bir hakaret, hem de İsa'nın ölümüyle alay etmektir* şeklinde ferman yayınlamış, haça germe şekillerini

75 Bkz. Martin Lings, **Antik İnançlar Modern Hurafeler**, (çev. Nabi Avcı-Ufuk Uyan), Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991, 47.

76 Bkz. Yuhanna ed-Dimeşki, **el-Mie Makâle fi'l-İmani'l-Ortodoksi**, (Yunanca'dan Arapça'ya çev. Adrianus Şekkûr), Menşürâtü'l-Mektebetü'l-Pavlûsiyye, Lübnan 1984, 230-231.

77 İkonoklasizm hareketi hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Mehmet Aydın, "*Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri*", **S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 13, 2002, 6-14.

kutsayanları kınamış, onları kıyameti inkar etmekle ve kurtarıcıyı sadece ölümlünde, elemelerinde ve azap anlarında anmaktan dolayı suçlamıştır. Bundan dolayı Hıristiyanlığın ilk altı yüzyılında haça gerilmiş insan figürü taşıyan eserlere oldukça az rastlanmaktadır. Muhtemelen haç üzerinde acı çeken İsa tasvirlerinin 5. yüzyıldan öncesine gitmemesinin bir sebebi de budur.⁷⁸ Bu yüzyıla ait **Azize Sabın Kilisesi**'nin ahşap kapısındaki haça gerilmiş insan figüründe, herhangi bir elem izinin olmadığı görülmektedir. O adeta hayatın ölüme karşı zaferini temsil etmektedir. Bu yüzden beden dimdik ve gözler açıktır. Burada İsa'nın bedeninin kendisi ile birlikte haça gerilen iki hırsızın bedeninden daha büyük olması, onun diğerlerinden çok daha önemli olduğuna bir işarettir. Bu zaman diliminden kalma bir fildişi kutusu üzerine işlenmiş başka bir tasvirde, İsa'nın iki gözünün açık olduğu, başının dik ve kendisinde herhangi bir elem ve zillet eserinin olmadığı göze çarpmaktadır. Yine burada Mesih, Yahudiler yüzünden çarpmışa gerildiği için Romalı asker, elinde mızrak bulunan bir Yahudi şeklinde gösterilmiştir. Resmin sol tarafında ise, İsa'yı ihbar eden **Yahuda İşkaryot**'un tek başına çarpmışa gerilmiş ve onun hiç kimse tarafından önemsenmediği, gözlerinin kapalı, ihanet görüşmesi esnasında aldığı para kesesinin ağzının açılmış ve içindekilerin de dışarı dökülmüş olduğu görülmektedir. Bu örneklerden, haçın ilk başlarda zafere delalet eder tarzda kullanıldığı sonucu çıkmaktadır. Bunun sebebi de, o çağın kültürünün zaten askeri ağırlıklı olmasıdır. Bununla beraber, **İsa'yı** elem çeker şekilde göstermenin ne zaman ve niçin ortaya çıktığı merak konusudur. Hıristiyan sanat tarihine bakıldığında, elem çeken ilk **İsa** tasvirinin 9. yüzyılda ortaya çıktığı görülmekle birlikte, bunlarda halen bir sükûnet izi bulunmakta ve karın kaslarının yapısı, onun güçlülüğüne işaret etmektedir. Ancak zamanla, önceleri kullanılan ihtişamlı litürjik atkı, yerini yavaş yavaş basit bir elbiseye bırakmış ve **İsa'nın** başı öne doğru düşmeye, bedeni aşağı doğru sarkmaya ve **S** harfi şeklini almaya başlamıştır. 13. yüzyıla kadar İsa'nın başına dikenli tel taç konmamıştır. Esasen bu figürün ortaya çıkması, kendilerini kurtarıcının elemelerini derinden düşünmeye veren **Fransiska** din adamlarının etkisiyle olmuştur. 14. ve 15. yüzyıl sanatçıları işken ve elemi daha da bir öne çıkartarak abartmışlardır. Böylece çarpmışa gerilen kişinin vücudunda, adeta zamanının bütün felaketlerinin izini taşıyormuşçasına, yer yer veba, diğer bulaşıcı hastalıklar ve savaş yarası gibi izlerin görüldüğü gözlenmektedir. 15. yüzyılın sonuna doğru artık **İsa** haçtan indirilmiş, onun ölüme karşı zafer kazanmış olan edası yok olmuş ve Baba'nın ölmüş olan Oğlu'nu taşıır haldeki teslis figürleri görülmeye başlamıştır.⁷⁹ 17. yüzyılda sağlam bünyeli haça gerilmiş İsa resimleri tekrar ortaya çıkmış, fakat 18. yüzyılla birlikte bunlar hızla kaybolmuş ve elem ve zillet tasvirleri geri dönmüş ve bu 19. yüzyılda da doruk noktasına ulaşmıştır.

Arkeolojik verilere göre haça gerilmiş ilk İsa figürü ortaya çıkmadan önce İsa genellikle kuzu şeklinde tasvir edilmiştir. "Bizans imparatoru II. Justinianus 692'de İstanbul'da Trullo konsilini toplamış ve bu konsil İsa'yı

⁷⁸ Şakiroğlu, "Haç", **DİA**, XIV, 522.

⁷⁹ Bkz. el-Yesû'î, "es-Salibü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh", 228-229.

kuzu simgesiyle değil, insan biçiminde tasvir etmeyi tavsiye ederek diğer her türlü resmi ve kutsal dışı heykeli yasaklamıştır".⁸⁰ Belgelerden anlaşılacağı kadarıyla, tahkir ediciliğinden dolayı basit de olsa, ilk Hıristiyanlar İsa figürlü haç yapmaktan kaçınmışlardır. Her ne kadar resmiyette İsa'da ilahi ve beşeri iki tabiat olduğu kabul edilmişse de, halk arasında İsa'nın tanrısallığı baskındı ve onun asılmış olması da inanılacak gibi değildi. Bundan dolayı, Ortaçağ Hıristiyan sanatında eski kilise teolojisinin etkisiyle, İsa'yı elem ve endişeden uzak ve gözleri açık olarak resmetme tercih edilmiştir. Fakat 13. yüzyılla birlikte İsa'nın, Tanrı'nın enkarnasyonu olduğu şeklindeki teolojik görüş ağırlık kazandıkça, onun kilise ve katedrallerde, haçta kanayan ve ıstırap duyan bir tarzda gösterilmesi de yaygınlaşmıştır. Ortaçağ Katolik Kilisesinde acı çeken İsa figürü merkezî bir rol oynamış ve onun insanlığın kurtuluşunda önemli bir vasıta olduğu vurgulanmıştır. 15. yüzyıldan itibaren etkisiyle Rönesans sanatçıları İsa figürünü yeniden biçimlendirmişlerdir. Ortaçağ'da İsa; kolları yana açılmış, başı öne düşmüş ve gözleri kapalı olmasına karşın vücudu aşırı bir elem içinde görünmemektedir. Bunun yerine o, ideal Yunan vücut yapısına sahip, ıstırap yerine rahat bir sükûnet içindedir. Onun vücudu, Rönesans optimizminin genel bir yansıması olarak sade ve yeni Adem'i temsil eder tarzda güzel ölçü ve oranlarda gösterilmiştir. 16. yüzyılda Reform hareketleri ile birlikte Protestanlık ve Kalvin'in etkisiyle haç ve haça gerilmiş İsa figürleri puta tapıcılığı ve Katolik Kilisesini andığı için Protestan kiliselerinde yasaklandı. Mammafi, son yüzyıllarda haç Protestan kiliselerinde tekrar ortaya çıkmıştır.⁸¹ Diğer yandan, Protestanlar ve özellikle Baptistler'in haçı bir pagan uygulaması olarak gördükleri belirtilmektedir.⁸²

j) Hıristiyan Mezheplerinin Haç Hakkındaki Görüşleri

İsa'nın haça gerilmesi ve öldürülmesi meselesinde bütün Hıristiyan mezheplerinin ittifak halinde olmadıkları bilinmektedir. İlk Hıristiyanlardan olan **Cerinthianlar** ve daha sonraki **Basilidianlar** Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini reddetmişler, onun yerine çarmıha gerilenin **Kirene'li Simon** olduğunu inanmışlardır.⁸³ **Markionistler**, **Pavlikanlar**, **Bardasianlar**, **Karpoç-ratianlar**⁸⁴ haça germe olayını kabul etmemekte ve **Bogomiller**⁸⁵ de ona büyük bir nefretle bakmaktadırlar. **Protestanlar** kiliselerinde resim ve hey-

80 Bkz. Aydın, "Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri", 6.

81 *The Crucifix*, http://www.wadsworth.com/religion_d/special_features/symbols/crucifix.html. 17.10.2003.

82 *The Cross*, http://dshortt.homestead.com/files/THE_CROS.htm. 10.10.2003.

83 Muhammed Ataurrahim, **Bir İslam Peygamberi Hz. İsa**, (çev. Kürşat Demirci), İnsan Yayınları, İstanbul 1985, 44.

84 Mustafa Şahin, **en-Nasraniyye**, Darü'l-İ'tisam, Kahire 1992, 81.

85 Esasen Bogomiller İsa'nın çarmıha gerilmiş olduğunu reddetmekte, haç işaretine büyük bir nefretle bakmakta ve onu Tanrı'nın düşmanı olarak kabul etmektedirler ve bu yüzden müntesiplerine de, haça saygı göstermemelerini ve ondan nefret etmelerini öğütlenmektedirler. Bir kralın oğlu haça öldürülürse, kral o haça sevgi besler mi? şeklinde sormakta, Mesih binmiştir diye nasıl ki bir merkebe saygı göstermiyorsak, üzerine çivilendiği haçı da kutsa-

kellere yer vermedikleri gibi, **Anglikanlar** hariç, haç bulundurmaz ve haç çıkarmazlar.⁸⁶ Sadelik taraftarları anlamına gelen **Püritenler** de Komün-yonda kullanılan ekmekle şarabın önünde diz çökmeler ve haç çıkarmaya, özel kilise giysilerine, şatafatlı ayinlere karşı çıkarlar.⁸⁷ **Yehova Şahitleri** de İsa'nın haçta değil bir direk üzerinde öldüğüne inanırlar ve ibadetlerinde resim ve heykeller kullanmazlar.⁸⁸

Bütün bunlara rağmen, haç işareti herhangi bir yerde görüldüğünde, burasının Hıristiyanlıkla ilgili bir saha veya kuruluş olduğu hemen anlaşılır.⁸⁹ Haça saygı Hıristiyanlığın diğer ibadetleri seviyesinde bir inanç esası değilse de, çoğu Hıristiyan'ın kutsadığı bir sembol olarak onu taşımak Hıristiyan olmakla özdeşleşmiştir. Önde gelen Hıristiyan yazarlara göre onu taşımak, kişinin kendi benliğini inkar etmesi ve kurtarıcılarını İsa'nın izinden gitmesi anlamına gelmektedir. İsa ölmüş ve aramızdan ayrılmıştır, ancak her müminin haçı yanındadır. Çünkü haç, nefsin egoizmden kurtulmasını ve kötülüklerden uzaklaşmasını temsil etmektedir. Mesih'e itaat etmek için bu azgın nefse karşı hakimiyeti ele almak ve onu esir etmek gerekir. Öyleyse Hıristiyanlara göre haç, bir gaye veya bizaleti kast olunan bir ibadet olmayıp, sadece yüce bir amaç için, insanın kendisini inkar ederek İsa Mesih'in peşinden gittiğini göstermesi için taşınan bir semboldür.⁹⁰

k) Bazı Temel Mezheplerde Haç Çıkarma İşlemi

İstavroz/haç çıkarma işlemi de mezheplere göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Ortodokslar sağ eli önce alın, göğüs, sağ ve sol omuza götürürken Katolikler işlemin sonunda sağ eli önce sol, sonra sağ omuza götürürler. Ortodokslar sağdan başlamayı; Tanrı koyunları keçilerden (iyileri kötülerden) ayırdı ve inanca koyunları sağa ve keçileri de sola koydu şeklinde izah ederler ve 15. ve 16. yüzyıla kadar Katoliklerin de bu şekilde yaptıklarını savunurlar.⁹¹ Haç çıkarma Ortodoks Kilisesi'ne göre dindarlığın bir gös-

mamalıyız demektedirler. Bkz. Dmitri Obolensky, **The Bogomils**, Cambridge, 1948, 130; Janet Hamilton-Bernard Hamilton, **Christian Dualist Heresies in the Byzantine World**, Manchester University Press, 1998, 118-119; Diğer yandan, Bogomillerin birçok fırsatta resmî kilise ve temsilcilerinin varlığını, mabetlerde ibadet etmeyi, aynı şekilde günah itirafı, vaftiz ve ekmek-şarap ayini gibi Hıristiyan sakramentlerini de reddettileri bilinmektedir. Bu yüzden Bogomiller Hıristiyanlığın alâmeti farikası kabul edilen haç ve ikonlara karşı olduklarını ilan etmişlerdir. Bosna Hersek'deki bazı arkeolojik bulgularda, Bogomillerin çoğunlukla, kendilerine sembol olarak hilali seçtikleri görülmektedir. Bkz. Kadir Albayrak, **Bogomilizm ve Bosna Kilisesi**, Baki Kitabevi, Adana 2004.

86 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 1997, 302.

87 G.Barker, **Onun İzinde**, Zafer Matbaası, İstanbul 1985, 163.

88 Samih Turgay Ünal-Anibal Akdamar, **Türkiye'de Laiklik İlkesi ve Yehova'nın Şahitleri**, Ümit Matbaası, İstanbul 1983, 99-100.

89 R. J. Zwi Werblowsky, "On Studying Comparative Religion", **Religious Studies**, ed. H. D. Lewis, Cambridge University Press, London 1975, XI. 148.

90 Muhammed Ebu Zehra, **Muhâdarât fi'n-Nasraniyye**, Dari'l-Fikri'l-Arabî, 3.Baskı, Kahire 1961, 101-102.

91 *Why Do Orthodox Christians Cross Themselves Different than Roman Catholics?*, <http://www.orthodox.net/articles/about-crossing-oneself.html>. 01.03.2004.

tergesidir. Sağ elin baş, işaret ve orta parmakları birleştirilir, yüzük ve serçe parmakları da bükerek avuca yapıştırılır. Bu şekilde el önce alna, sonra göğse/kalbe, daha sonra da sağ ve sol omuza götürülür. Üç parmağın birleştirilmesi, teslisteki Tanrı'nın üçlü birliğini (yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh), diğer iki parmak ise, İsa'daki ilahi ve insani tabiatı sembolize etmektedir. Parmaklar alna değdirmek Tanrı'nın aklımızda olduğuna, göğse değdirmek onun kalbimizde, omuzlara değdirmek ise, Tanrı'nın bütün bedenimizde bulunduğu ve insanları dilediği gibi yönlendirdiğine, kısacası akli, kalbi ve ruhi bütün güçlere işaret eder.⁹²

Bütün bunlardan, tarihsel süreç içerisinde haça bakışın, ona yüklenen anlamların, haç çıkarma biçimlerinin ve ona atfedilen önemın mezheplere göre büyük farklılıklar gösterdiği anlaşılakta, bu anlayış farklılıklarının ise Kutsal Kitap metinlerinden değil, onun değişik şekillerde yorumlanmasından kaynaklandığı görülmektedir. Bu çerçevede Hıristiyanlıkta öne çıkan haçlar ve diğer semboller konusuna da kısaca değinmenin yararlı olacağını düşünüyorum.

1) Hıristiyanlık'ta Yaygın Olarak Kullanılan Diğer Semboller ve Haç Figürleri

1- **Anchor** (lenger veya gemi demiri); güven, ümit ve ebedî kurtuluşu sembolize eder ve *"can lengeri gibi emin ve metin olan o ümidimiz vardır ki, perdenin iç tarafına girer; oraya önden gidenimiz, İsa, Melkisedek tertibi ebediyen başkahin olarak girmiştir"*⁹³ mesajından dolayı büyük bir öneme sahiptir. Bir Hıristiyanlık sembolü olarak kullanılan bu işaret, zorluk ve zahmetlere karşı umut ve imanı gösterir. Bu demir çapalar zamanla gelişerek 3. yüzyılın başında haça benzer bir şekil almaya başlamıştır. Haça gerilmeye işaret etmesi için de bazen üzerine balık figürü yerleştirilmiştir. (Bkz. Şekil 1).

2- **Balık**; ilk dönem Hıristiyanlığında İsa'yı sembolize eden en önemli motiflerden biri olarak görülmüştür. Yunanca'da **"Iesus Christos Theou Yios Soter"** (Kurtarıcı Tanrı'nın Oğlu İsa Mesih) cümlesinin ilk harfleri, yine Yunanca'da balık demek olan **ICHTHYS** ismini teşkil etmektedir. Bundan dolayı ilk dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır.⁹⁴ (Bkz. Şekil 2).

3- **Kuzu**: İsa, Tanrı Kuzusu olarak görülmektedir. (Bkz. Şekil 3).

4- Beyaz **Güvercin**: Kutsal Ruhun sembolüdür. Genel olarak barış ve umudun da işaretidir. (Bkz. Şekil 4).

5- **Tavus**: İsa'nın yeniden dirilişinin bir sembolü olarak kabul edilmektedir. St. Augustin tavusun etinin uzun süre bozulmadan sağlam olarak kaldığını ifade etmiştir. (Bkz. Şekil 5).

92 *Sign of the Cross*, <http://www.newadvent.org/cathen/13785a.htm>; *The Sign of the Eastern Church*, <http://www.dhsparish.com/sign.html>. 01.03.2004.

93 İbranilere, 6/19-20.

94 *Symbols of God, the Crucifixion, Christianity and Church*, <http://www.kensmen.com/catholic/symbolhtml>. 12.02.2004.

6- **Pelikan**; keffaretin ve kurtuluşun bir sembolü olup duvar resimlerinde, fresklerde ve cam boyamalarda çok kullanılmaktadır. Ayrıca inanişe göre, Pelikan kendisini yaralayıp, ölmemesi için yavrusuna kanından vermektedir. Bu ise, İsa'nın insanın kurtuluşu için kendisini feda etmesine işaret etmektedir. (Bkz. Şekil 6).

7- **Gemi**: Nuh'un gemisine binmeyenlerin yok olması gibi, Hıristiyan olmayanların da kurtuluşa eremeyeceğine göndermede bulunmakta ve havarilerden Petrus'un balıkçılıkla uğraşmasından dolayı ilk dönem kilisesi bunu bir sembol olarak kullanmıştır. (Bkz. Şekil 7).

8- **Anahtarlar**: Papalığın güç ve otoritesinin bir sembolüdür. "Göklerin melekûtu anahtarlarını sana vereceğim, yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur"⁹⁵ şeklinde Mesih'e gelen hitaptan ilham alınmıştır. (Bkz. Şekil 8).

9- **X** ve **P** harfleri; **Christos** kelimesinin ilk harflerini gösterdiği için kutsal bir sembol olarak kabul edilir. Hıristiyan kaynaklarında çoğunlukla Yunanca İsa Mesih'in ilk harflerinden oluşan **X P** harflerini görmekteyiz ki buna **Aziz Andrew** haçı da denilmektedir. Çünkü geleneğe göre Aziz Andrew bu şekilde haça gerilmiştir. (Bkz. Şekil 9).

10- **Alfa Omega**: Yunan alfabesinin ilk ve son harfleri olup İsa da "İlk ve Son"⁹⁶ olarak nitelendirildiği için Mesih'i sembolize eden önemli bir işaretidir. (Bkz. Şekil 10).

11- **IHS** sembolü **IHESUS**'un kısaltılmış şeklidir ve çok yaygın bir sembol olup Ortaçağ'da "**İsa'nın Adıyla**" bu tarzda söylenmekteydi. Popüler inanışta yaygın olan "**Iesus Hominum Salvator**" (**İnsanlığın Kurtarıcısı Mesih**) veya "**In His Service**" (**Onun Hizmetinde**) monogramlarıyla bir ilgisi yoktur. (Bkz. Şekil 11).

12- **T** harfi (cruz commisa veya tau) şeklindeki bu sembol **Tertullian** tarafından haçın gerçek formu olarak kabul edilmiştir. İsa geldikten sonra inanan herkesin alını, Kudüs'te bu şekilde damgalanacaktır. Zaferi sembolize eden bu harf bayrak, sancak ve amblemlerde görülen Yunanca bir harftir. İkinci yüzyıldan kaldığı bilinen bir metinde "**T** harfi şeklindeki haç nimet, lütuf ve kerem demektir" ibaresi geçmektedir. Birçok kilise babası da **T** harfiyle İsa'nın haça gerilmesi arasındaki ilişkiye değinmişlerdir. Bu figüre 2. yüzyıldan kalma zindanlarda sıkça rastlanmaktadır.⁹⁷ (Bkz. Şekil 12).

13- **Cruz immisa** veya **Latin haçı** Hıristiyanlık dünyasında çok yaygın olarak kullanılmakta ve İsa'nın bu şekildeki bir haça öldüğüne inanılmaktadır. (Bkz. Şekil 13).

14- **Bizans haçı**: Doğu Katolik ve Doğu Ortodoks Kiliselerince kullanılmakta ve üstteki ikinci haç **INRI** yazısını, alttaki de İsa'nın çarmıhta ayaklarını koyduğu yeri gösterir⁹⁸. (Bkz. Şekil 14).

95 Matta, 16/19; Ayrıca bkz. İşıya, 22.

96 Bkz. "Var olan, var olmuş ve var olacak olan, gücü her şeye yeten Rab Tanrı diyor ki, Alfa ve Omega Ben'im". (Bkz. Vahiy, 1/ 8).

97 el-Yesû'î, "es-Salbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh", 223.

98 **INRI** kısaltması "Yahudilerin Kralı İsa Budur" (Matta, 27/37), "Yahudilerin Kralı" (Mar-

15- **Slav haçı:** Doğu Katolik ve Rus Ortodoks Kiliseleri tarafından kullanılan ve Bizans haçına benzeyen bir semboldür. Tek farkı alttaki dayanağın diyagonal olmasıdır. Bu şekildeki yana yatış Mesih'in çarmıhta iken çektiği elem ve ızdırabın sonucudur. Ayrıca düşük tarafın günahkarları ve cehennem, yüksek tarafın ise göğü ve cenneti işaret ettiğine inanılır. Diğer yandan düşük taraf İsa ile birlikte asılan kötü hırsız, yüksek taraf ise, cennette onunla birlikte olacağına inanılan iyi hırsızın temsil etmektedir. (Bkz. Şekil 15).

16- **Yunan haçı:** Hıristiyanlığın baskı gördüğü dönemlerde çok kolay saklanmaya müsait olması yönüyle öne çıkmış ve daha sonra da devam etmiştir. (Bkz. Şekil 16)

17- **Kudüs haçı:** Haçlıların haçı olarak da adlandırılır. Avrupalılar Haçlı Seferleri esnasında Müslümanlarla savaşırken Hıristiyan askerlerin omuzlarında ve bayraklarında taşıdıkları bir haç sembolüdür. Beş Yunan haçından oluşmaktadır. (Bkz. Şekil 17).

18- **Malta haçı:** şövalye Aziz Yuhanna'nın faaliyetlerini ve kuruluşunu temsil eder ki, Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılara hizmet eden ve Haçlı Seferleri esnasında da askerlere yardımda bulunan bir kişidir. Haçın her bir ucundaki iki sivri yönlerin toplamı sekiz etmekte ve bu da İsa'nın Dağdaki Vaazı'nın ilk sekiz emrine delalet etmektedir.⁹⁹ Acı çekme, haçın alttaki ucu; umut, zirvesi; çaba, yatay kolun sol uç noktası ve inayet, kolun sağ uç noktası olarak da yorumlanmaktadır.¹⁰⁰ (Bkz. Şekil 18).

19- **Vaftiz haçı;** iki Yunan haçının iç içe geçmiş şekli ibaret olup, **Christ**'in ilk harfi olan **X**, vaftizin ve yeniden doğuşun sembolüdür. İlk Hıristiyan yapılarında Yunanca Mesih (**X**ristos) isminin ilk harfini göstermek üzere **X** harfi bazen bir balık tarzında resmedilmiştir. Bazen de **I** ve **X** harfleri ki her ikisi de Yunanca Mesih İsa (**I**esus **X**ristos) deyiminin ilk harfleri olarak kullanılmıştır.¹⁰¹ (Bkz. Şekil 19).

20- **Calvari haçı;** iman, ümit ve sevgiyi simgeleyen üç basamaklı bir haçtır. (Bkz. Şekil 20).

21- **İncil haçı;** alttaki dört basamakla Dört İncili göstermektedir. (Bkz. Şekil 21).

22- **Crux decusatta** veya **Aziz Andrew haçı;** Roma rakamlarından 10'u göstermekte ve bu din adamının bu tarzda bir haç taşımasından dolayı böyle adlandırılmıştır. (Bkz. Şekil 22).

kos, 15/26), "Yahudilerin Kralı Budur" (Luka, 23/38), "Nasıralı İsa; Yahudilerin Kralı" (Yuhanna, 19/19) cümlesinin Latincesi olan "IESVS NAZARENVS REX IVDÆORVM" tabirinin ilk harflerini göstermektedir. Bu İsa çarmıha gerildiğinde haçının üst tarafına iliştilmişti.

99 "Ne mutlu ruhta yoksul olanlara! Göklerin Egemenliği onlarındır. Ne mutlu yaşlı olanlara! Onlar teselli edilecekler. Ne mutlu yumuşak huylu olanlara! Onlar yeryüzünü miras alacaklar. Ne mutlu doğruluğa acıkıp susayanlara! Onlar doyurulacaklar. Ne mutlu merhametli olanlara! Onlar merhamet bulacaklar. Ne mutlu yüreği temiz olanlara! Onlar Tanrı'yı görecekler. Ne mutlu barışı sağlayanlara! Onlara Tanrı oğulları denecek. Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere! Göklerin Egemenliği onlarındır". (Matta, 5: 3-10).

100 Bkz. Huston Smith, "Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı", Yayına hazırlayanlar; Joseph Runzonancy M.Martin, **Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı**, Çev. Gamze Varım, Say Yayınları, İstanbul 2002, 391.

101 el-Yesû'î, "es-Salbü ve's-Salbü Kable'l-Milad ve Ba'deh", 223.

23- **Kelt haçı**; İrlanda ve İskoçya bölgelerinin Hıristiyanlaştırılmasını simgelemekte olan genellikle taştan haçlardır. (Bkz. Şekil 23).

24- **Petrus haçı**; Aziz Petrus öldürüleceği zaman İsa'ya saygısından dolayı onun gerildiği haçın tam tersi bir haçı tercih etmiştir. Bu haç ters çevrilmiş bir Latin haçını andırmaktadır. Son dönemlerde Satanistler de bu haçı kullanmaya başlamışlardır. Çünkü Satanist akımların ayinlerinin bir çoğu, Katolik ayinlerinin alaya alınmış bir uygulamasıdır. Ters çevrilmiş haç, baş aşağı ediliyor hakarete uğratılmış İsa ve yakarışlarda Tanrı'nın yerine konmuş İblis bunun örneklerindedir.¹⁰² (Bkz. Şekil 24).

25- **Papalık haçı**; Papanın Roma'nın başpiskoposu, Batı'nın patriği ve havarilerin reisi Petrus'un varisi olması şeklindeki üçlü fonksiyonu temsil etmekte ve haçın üst ucunda üç yatay şerit bulunmaktadır. (Bkz. Şekil 25).

26- **Lorraine haçı**; başpiskopos ve patrikler tarafından kullanılan üstte iki şeridi olan bir haçtır. (Bkz. Şekil 26).

27- **Çoban**; bazı ilk dönem belgelerde İsa'ya işaret etmektedir. Buna göre İsa etrafında birçok hayvanların bulunduğu iyi bir çoban olarak resmedilmiştir. Genellikle kucağında bir veya bazen de sağında ve solunda altışar kuzu, üstünde de güvercin ve değişik kuşlarla gösterilir. (Bkz. Şekil 27).

Bunların dışında, **göz** (Tanrı'nın her şeyi bilip görmesi), **alevler** (Kutsal Ruh), **kaya** (bazen İsa, bazen de kilise), **çan** (bağlılık ve ihtimam), **mum** (İsa'nın dünyanın ışığı olması), **buhur** (İsa'nın fazilet ve marifeti, azizlerin duaları. Buhur ilahi otoritenin bir göstergesi olarak Yahudilik'te de önemli bir semboldür¹⁰³), **zeytinyağı** (merhamet ve bağışlama) da Hıristiyanlıkta görülen diğer önemli dinsel semboller olarak öne çıkmaktadır.¹⁰⁴ Diğer yandan, Hıristiyan sanatında kutsal balık, şarap ve bir sepet ekmek Evharistiya'yı ve Son Akşam Yemeğini temsil etmektedir.¹⁰⁵

102 Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an Açısından Şeytancılık**, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2002, 26-27.

103 "Harun her sabah kandillerin bakımını yaparken sunağın üzerinde güzel kokulu buhur yakacak. Akşamüstü kandilleri yakarken yine buhur yakacak. Böylece huzurunda kuşaklar boyunca sürekli buhur yanacak". (Bkz. Çıkış, 30: 7-8).

104 *Christian Symbolism*, http://landru.i-link-2.net/shnyves/Christian_Symbolism.html. 10.03.2004.

105 *Why Is the Cross the Symbol of Christianity?* http://www.gospelcom.net/lpea/firstpriority/spring2002/feature_spsb1.shtml. 10.03.2004.

Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Şekil 4

Şekil 5

Şekil 6

Şekil 7

Şekil 8

Şekil 9

Şekil 10

Şekil 11

Şekil 12

Şekil 13

Şekil 14

Şekil 15

Şekil 16

Şekil 17

Şekil 18

Şekil 19

Şekil 20

Şekil 21

Şekil 22

Şekil 23

Şekil 24

Şekil 25

Şekil 26

Şekil 27